

MAX HORKHEIMER: RASYONALİZM VE EMPİRİZMİN BİLİMSEL OLARAK ELEŞTİRİSİ

Uğur DAŞTAN*

ETÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ETÜSBED), II/3, Temmuz 2017, Sayfa: 45-55

ÖZET

Frankfurt Okulu düşünürlerinden Max Horkheimer, genel olarak yirminci yüzyıl bilim felsefesinde pozitivism eleştirileri ile bilinmektedir. Söz konusu eleştiriler dönem içerisinde oldukça yankı uyandırmış ve sonraki düşünürler için esin kaynağı olmuştur. Ancak Horkheimer düşüncesi derinlemesine analiz edildiğinde, pozitivism eleştirilerinin yanında pozitivism kaynaklık etmesi bakımından; materyalizm, empirizm ve rasyonalizm gibi anlayışların da detaylı bir tahlili ve eleştirisi ile karşılaşmak mümkündür. Bu eleştirilerde seçilen isimler ve yapılan yorumlar felsefe tarihinde hakikat araştırmaları adına yapılan hataları göstermesi yanında günümüzde bilim insanları için de referans olabilecek açıklamaları içermektedir.

Anahtar Kelimeler: M. Horkheimer, bilim felsefesi pozitivism, materyalizm, empirizm, rasyonalizm

MAX HORKHEIMER: SCIENTIFIC CRITICISM OF RATIONALISM AND EMPIRISM

ABSTRACT

Max Horkheimer, who is one of the thinkers of the Frankfurt School, generally known for criticizing positivism on the philosophy of science of the twentieth century. These criticisms create reactions in the course of time and provide the inspiration for his follower. However, when we work through his thought, it is possible to find not only criticisms of positivism but also detailed criticisms and analyzes of materialism, empiricism and rationalism with regard to creating resource to positivism. Philosophers, selected in these criticisms and commentaries on them are significant for understanding failures about truth investigations in the history of philosophy and involve some explanations, which can be reference for scientists nowadays.

Keywords: Max Horkheimer, philosophy of science, positivism, materialism, empiricism, rationalism

* Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, ugurdastan82@hotmail.com

Giriş

Yirminci yüzyıl bilim felsefesi alanında önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Bilimsel çalışmaların ürüne yönelik getirileri düşünüldüğünde, özellikle bilimsel bir araştırma yönteminin nasıl olması gerektiği ile ilgili açıklamalar, bu dönemde azami derecede önem kazanmıştır. W. Dilthey öncülüğündeki tarihselci anlayış, E. Husserl tarafından geliştirilen fenomenoloji ve M. Schlick öncülüğünde kurulan ve sonraları R. Carnap, H. Reichenbach, B. Russell tarafından geliştirilen mantıkçı pozitivism gibi ilk başlangıçta akla gelen ve birbirinden tamamen farklı ekoller, bilimin işleyişine ilişkin farklı temellendirmelerden hareketle yeni yorumlar getirmeye çalışmışlardır.

Bilimsel anlayışlara referans olabilecek önemli bir diğer anlayışta özellikle Max Horkheimer öncülüğünde kendisini bilimsel açıklamalara yön veren bir ekol olarak tanımlayan Frankfurt Okulu'dur. Frankfurt Okulu'nun bilimsel açıklamalara ilişkin olarak, sonraki düşünsel istikametini belirlemesi hasebiyle, "Max Horkheimer'in bilim üzerine görüşleri nasıldır?" diye sorulduğunda, hiç kuşkusuz onun pozitivism ya da daha doğru bir ifadeyle çağdaşları olan mantıkçı pozitivistlere karşı ortaya koyduğu eleştirilerin verilecek cevaplar arasında ilk sırayı alması muhtemeldir. Özellikle toplum bilimleri ekseninde geçtiğimiz yüzyılın ortalarına kadar devam eden tartışmalara doğrudan katılan Horkheimer, pozitivistlerce bilimin tek düze yöntemler aracılığıyla oldukça geniş olan olgular sahasını incelemesinden ve bu yöntemler aracılığıyla her dönemi kapsayabilen, durağan hakikatlere ulaşabilecekleri tezinden büyük bir rahatsızlık duymaktadır. Bu açıdan Horkheimer tarafından bilim adına yapılan geçmişteki geleneksel anlayışlara karşı postmodern bir bakış açısıyla, ilk defa dile getirilen *Eleştirel Kuram*, bir yandan bilimlerin geleneksel algılamalarında hâlihazırda bulunan yanlılıkları ortaya koymaya çalışırken, öte yandan bilginin kaynakları ve sınırı konusunda akla yüklenen misyonun dünden bu güne geçirmiş olduğu değişimleri konu edinmektedir.

Düşünürümüz tarafından pozitivist bilim olgusuna karşı geliştirilen eleştirilerin bilimsellik adına ilk akla gelen husus olması, söz konusu düşüncelerin oldukça yoğun başlı başına incelenmesi gereken geniş bir düşünsel zenginliği ifade ettiğinin açık bir ispatıdır. Ancak Horkheimer tarafından pozitivism eleştirilerine ek olarak, pozitivism dışında kalan anlayışların da eleştirilmiş olması, onun bilimsel açıdan büyük bir öneme sahip olduğunu ve geleneksel kuram içerisinde bu anlayışların da geniş bir yer tuttuğunu göstermektedir. Zira düşünürün bilimsel penceresinden tarihsel süreci de dikkate alarak baktığımızda, pozitivism dışında kalan anlayışların bir şekilde hem pozitivism kaynaklık ettiğini hem de gelenen son nokta itibarıyla pozitivismle benzer özellikler taşıdığını görebilmemiz mümkündür. Bu bağlamda söz konusu bu yaklaşımlara değinmeden geleneksel kuramın detaylı bir analizini yapmamız mümkün olmadığı gibi pozitivismin yirminci yüzyılda edindiği konumun önemini kavrayabilmemiz de pek mümkün görünmemektedir.

Konuya bu açıdan yaklaştığımızda, genel hatları ile materyalist, empirist ve rasyonalist anlayışlar olarak sıralayabileceğimiz pozitivism dışı akımların her biri kendi içerisinde bilimsel hakikatlere ulaşma adına yetersiz argümanlara sahip olmanın yanında pozitivism kaynaklık etme noktasında da yanlış anlaşımaların ikincil kaynağı durumundadırlar. Dolayısıyla asıl itibarıyla pozitivism ya da yirminci yüzyıldaki haliyle mantıkçı pozitivismın hakikate ulaşma noktasında yaşamış oldukları sıkıntıların aşılması için pozitivismın yanlışlarının irdelenmesi kadar pozitivism dışında kalan anlayışların da detaylı bir tahlilini yapmak gerekmektedir. Horkheimer'ın doğrudan pozitivism dışında kalan ve tarihsel süreçte pozitivism kaynaklık ettiğini düşündüğü bazı anlayışlara, belli başlı düşünürler ekseninde kısaca yer verilecek bu çalışmada, söz konusu bu bilimsel yaklaşımların, geleneksel kuram içerisinde sahip oldukları konumun ve modern bilim algılamasında bilimsellik adına nasıl olumsuz bir etkiye sahip olduklarının açıklanmasına çalışılacaktır.

1.Rasyonalizm Eleştirileri

Horkheimer'ın bilim tasarımı, geleneksel kuramda büyük yer tutan rasyonalistlerin niçin eleştirildiği ile ilgili doğrudan ilk ipuçlarını barındırır. Nitekim düşünüre göre bilim; toplumun yaşam sürecinden kesitleri ifade eden bir alan olması hasebiyle doğru tespitler yapabilmek ve bu yolla gerçeği kavrayabilmek için toplumsal bir kurama ihtiyaç duyar. (Horkheimer 1934: 312) Oysa geleneksel kuramdaki bilim olgusu geçmişte çok sayıda anlayışın adının geçmesine rağmen temelde iki düzleme indirgenebilir. Bunlardan ilki; özne ve nesnenin bir arada kabul edildiği kuramlar iken, ikincisi; bu iki unsurun ayrı ayrı düşünüldüğü ve tasarlandığı kuramlardır. İlk kuram için genellikle rasyonalistlere atıfta bulunulurken, ikinci kuramın düşünsel karşılığı materyalizm, empirizm ve pozitivism gibi anlayışlar olarak belirlenir. (Horkheimer 1933: 31-32)

Özne ile nesnenin bir arada kabul edildiği idealist ve metafiziksel sistemlerin genel olarak rasyonalist düşünürler tarafından geçmişte Sokrates, Platon ve Aristoteles ile başlayıp sonrasında Descartes ve Hegel ile zirveye ulaştığı herkesçe bilinen bir gerçektir. Tüm bu anlayışların çıkış noktasında özneye hapsedilmiş sınırsız bir gerçeklik alanı ve belli mantık ilkelerinden hareketle ulaşılan tümel ifadelere dayalı bir bilginin varlığına inanılmaktadır. Evrendeki düzenin ve nedenselliğin genel olarak aklın yapısına uygun olduğunun savunulduğu idealist öğretiler, matematik ve mantık gibi alanları da kendileri için en iyi bilim modeli olarak seçmişlerdir.

Horkheimer'ın idealist anlayışları eleştirmesinde seçtiği ilk önemli figür aynı zamanda modern bilimin kurulmasında önemli bir yere sahip olduğu iddia edilen Descartes'tir. (Cevizci 2009: 446) Horkheimer'a göre; Descartes ve Kartezyen felsefe geleneği, yakın dönem felsefesinde rasyonalizm denilince akla gelen en önemli unsurlardır. Bilimsel anlamda kavram ve gerçeklik arasında sabit ve insan pratiğinden bağımsız bir ilişkinin bulunduğu bu eğilimler, sadece dışsal olarak

maddeyle bağlanmış tinin, kendi kendisinden hareketle geçerli bilgiler ürettiğini savunmaktadırlar. Bu yönüyle bir nevi dış dünyadan tecrit edilmiş bir "ben" in kendi özü üzerinde düşünerek diğer varlıkları ve ilkeleri keşfetmeye çalıştığı bu sistemler, bilimsel bir açıklamada var olan gerçeklik alanını durağan kabul etmekte ve sabit olan bu varlık sahasına ait özellikleri aşkın ilkelere göre belirlemektedirler. (Horkheimer 1934: 87-88)

Gerçekliğe ilişkin hakikatleri a priori bir şekilde akıl sahibi her bireyde var olagelen bir unsur olarak kabul eden Kartezyenler, aynı zamanda var olana ilişkin tümel ifadeler olan bu a priori hakikatlerden yola çıkarak, tek tek nesnelerin bilgisine tündengelim aracılığıyla ulaşmanın mümkün olduğunu savunmaktadırlar. Üstelik sonradan elde edilen bilgilerin doğruluğu için başlangıçta kullanılan tümel ifadenin net ve şüphe duyulmayacak bir bilgi olması da yeterlidir. (Horkheimer 1934: 88-89) Böyle bir bilim algılamasında gerçekliğin bir yönüyle mutlaklaştırılması söz konusudur. Aklın alabildiği ve üzerinde fikir beyan edebildiği her varlık sahasının bilimin konusu olması kaçınılmazdır. Bu nedenle metafiziksel gerçeklik alanının da bilimsel alana dâhil edilmesi pekâlâ mümkün görünmektedir.

Horkheimer'in idealist öğretiler içerisinde önem atfettiği diğer bir görüş soydaşı olan Hegel'e aittir. Hegel açısından bakıldığında mutlak akla konu olan her şey gerçek, gerçek olan her şey de aklidir. (Hegel 1820: 29) Bilimsel olarak belirlenen bir gerçekliğin araştırılmasında diyalektik bir sürecin varlığına bağlı kalınarak, hakikatlerin bilimsel bir dizgeye dönüştürülmesi gerekmektedir. (Hegel 1807: 23) Hegelci bu kabuller, aklın ve gerçekliğin aşkınsal bir tanımlanması olarak, bilimin kapsamının ve mahiyetinin daha da genişletilerek metafiziksel bir algılamaya dönüşmesi demektir.

Descartes'te sabit olarak kurgulanan gerçeklik alanının, Hegel tarafından diyalektik bir sürece tabi tutulması, Marksist gelenekler açısından önemli kabul edilen ve takdir edilen bir durumdur. Nitekim Horkheimer'in diyalektik bağlamda, Hegel'den büyük oranda etkilendiğini ve böylesi bir yaklaşımda büyük umutlar bulduğunu söyleyenler dahi bulunmaktadır. (Held 1980: 192) Ancak bilindiği üzere Hegel'deki diyalektik süreç, "geist" in kendini sanat, felsefe ve din alanlarında açmaması ve "absolute geist" adı altında ideal bir forma dönüşmesiyle sonlanır. (Sönmez 2008: 143) Artık bu noktadan sonra geist hem bilen hem de bilinen varlık alanının tamamını kapsayan mutlak ve evrensel bir var oluşu ifade etmektedir. Geist'in ulaştığı bu nihai nokta, var olan diyalektik sürecin tamamlanmış olduğu anlamına gelir ki, bu aşamada bilimsel olan bir hakikatin, tarihselliğin içine katılması pek de mümkün görünmemektedir. (Horkheimer 1934: 111)

Hegel'in özne ile nesne veya akıl ile madde arasında kurguladığı ve diyalektik sürecin itici özelliği olan "absolute geist" belirlenimini reddeden Horkheimer, ruhun hiçbir yerde ve hiçbir surette kendini bilemeyeceğini, varlığın kendi başına soyut ve aşkın bir unsur olamayacağını iddia etmiştir. (Jay 1973: 76-77)

Hegel sonrası diyalektik sürecin materyalist eğilimlere rağmen tamamlanmamış bir anlayış olduğu ve tarihsel argümanlardan bağımsız ele alınamayacağı da ortadadır. Bu nedenle Hegel, diyalektik sürece ait görüşleri ve bilimsel olana ait dinamiksel anlayışıyla nispeten haklı olsa da bu sürecin gelecekte devam edeceğini gözden kaçırmış olmasından dolayı yanılmıştır. Gerçekliğin bilgisi mutlak olduğundan değil; aksine sonsuz olmasından kaynaklanmaktadır. Horkheimer, bu sonsuzluk algısı içerisinde özne ve nesne arasında özdeşliğin yarattığı durağanlığın aksine bu iki kavramın arasındaki gerginliği vurgulamış ve aklın bu gerginlik sonucunda eleştirel yolla elde ettiği bilgilere büyük bir önem atfetmiştir. (Held 1980: 197)

Özne ve nesnenin özdeşliğine dayanan bir anlayış içerisinde kurgulanan mantık ve bilimsel çalışmalar, doğal olarak metafiziksel bir bilim algılamasına doğru evrilmiş ve bu durum gerçekliğin açıklanması adına bilimsel açıdan birçok çıkmaza neden olmuştur. Bu bağlamda, Platon ve Aristoteles ile başlayan ve tamamen somut ve tarihsel gerçeklikten bağımsız olarak gerçekleştirilen mantık çalışmaları, kavramların gerçekliklerini saptıran ve gerçekliğin bir türlü somut olarak izah edilemediği bir takım kanıtlama çabalarına dönüşmüştür. Tamamen rasyonel bir sistemin içerisinde, var olan kavramların daha da anlaşılır kılınmaya çalışıldığı mantık çalışmalarında, somut değişimler ve gerçekliğin tarihsel görünümüleri başka alanların konuları gibi kabul edilmiştir. (Horkheimer 1935: 200-201) Günümüz bilimsel mantığı içerisinde bir anlamı olmayan bu mantık çalışmalarının, metafiziksel düşünceleri meşrulaştırması bir yana bilimi tamamen belli ideolojiler ekseninde pratikten bağımsız salt zihinsel uğraşlara dönüştürdüğü kabul edilmelidir. Böylesi uğraşların ise gerçeğe ilişkin hakikatleri sunabileceğini iddia etmek ütöpik bir algılama olmaktan öteye geçemeyen tezahürleri andırmaktadır. (Horkheimer 1935: 209)

Horkheimer'in rasyonalistleri eleştiriye tabi tuttuğu bir diğer önemli husus ise aklın işleyişine uygun olarak ortaya koydukları ve zaman zaman farklılıklar gösteren tanımlamalar ve uygulamalardır. Bu tanımlamalardan en çok bilineni nesnel akıl terimi ekseninde gelişen açıklamalardır. Sokrates'ten beri bir şekilde düşünce tarihi içerisinde varlığını sürdürmüş olan nesnel akıl terimi; bir taraftan gerçekliğin içinde var olan bir yapı olarak bizleri teorik ve pratik düzlemde belli bir düşünme faaliyetine veya çabasına yöneltirken, öte yandan böylesi bir çabanın bizzat kendi adı şeklinde de algılanmıştır. (Horkheimer 1947: 61) Yani nesnel akıl denildiğinde hem düşünmeyi sağlayan varlık hem de bizzat bu düşünme edimi birbirine karıştırılmış bir biçimde ifade edilmeye çalışılmıştır. Böylelikle hem felsefe hem de bilimlerde kavramsal tartışmalar uzamış ve yanlış anlaşılmalara yol açacak açıklamaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bunun en iyi örneği geçmişte, geleneksel dinlerin yerine nesnel akla dayalı felsefi faaliyetler geçirilmesi suretiyle yeni bir gelenek kaynağı oluşturulmaya çalışıldığı "Aydınlanma" oluşturmaktadır. Zira Aydınlanma filozofları dine akıl adına saldırılarına rağmen aslında öldürdükleri, kendi çabalarının güç kaynağı olan metafizik ve nesnel akıl kavramıdır. (Horkheimer 1947: 65)

2. Materyalist Eğilimler ile Empirizm Eleştirisi

Özne ve nesnenin özdeş kurgulandığı sistemlerle ilgili eleştirilerini bu şekilde özetleyebileceğimiz Horkheimer'ın özne ve nesneyi tamamen birbirinden ayıran anlayışlara karşı daha belirgin ve daha yoğun tespitlerde bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu anlayışları genel olarak materyalizm; daha özde ise empirizm, pozitivizm ve nihayet Frankfurt Okulu ile aynı dönemi paylaşan mantıkçı pozitivizm şeklinde sıralamamız mümkündür. Metafiziksel ve rasyonel sistemlerin dışında ayrı bir başlık altında ele alınan söz konusu bu materyalist öğretilerin, Horkheimer tarafından daha yoğun bir biçimde eleştirilmesinin temelinde, Frankfurt Okulu ile temelde materyalist bir eğilim olan Marksizm arasındaki güçlü bağlantıya ek olarak, özellikle aynı dönemde bilimsel açıdan etkin bir rol üstlenmiş olan Mantıkçı pozitivistlerin doğa bilimsel metodolojisinin büyük bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz. Yine doğa bilimsel yöntemi referans alarak, Dilthey sonrası olgusal bir zeminde inşa edilmeye çalışılan bazı sosyal bilimlere ait bağımsız bilim olma arayışlarının da söz konusu dönem itibarıyla, materyalist eğilimlerin ele alınmasında ayrıca önemli bir faktör olduğunu görmekteyiz.

Bu açıdan genel olarak kavram ile nesne arasında sürekli var olduğuna inanılan bir gerginliğe dayalı materyalist öğretilerin, bu gerginliği aşmak için gerçekleştirilen deneyimlerin toplamını bilim olarak tanımladıkları görülmektedir. (Horkheimer 1933: 31) İdealist düşünürlerde oldukça fazla önemsenen, hatta gerçeklikle özdeş olarak kabul edilen düşünceyi, belli açılardan yadırgamayan materyalist öğretiler, esasen bu düşüncelerin çağı aşan bir biçimde var olamayacağını ifade ederek, sadece belli dönemler ve belli kişilerce sınırlı olabileceğini vurgulamaya çalışmışlardır. (Horkheimer 1933: 35) Böylesi bir kabul materyalizmin ideallerden yoksun olduğu anlamına gelmemekte, aksine çoğunluğun gereksinimlerinden hareketle ideallerin mevcut insani güçlerle açıklanabilir olduğunu gösterebilmemizi sağlamaktadır. (Horkheimer 1933: 47) Dolayısıyla ideallerin insanı ve zamanı aşan ve metafiziksel bir olgu olarak bilimsel açıdan yaratmış olduğu sorunların da önüne geçilmiş olunacaktır.

Horkheimer'ın zamana ve belli kişiler ya da toplumsal yapılara dayalı olarak tanımladığı materyalist eğilimlerin, K. Marx'ın ve L. Feuerbach gibi düşünürlerin diyalektik materyalizmlerinden esinlenilerek ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. (Held 1980: 199) Gerçekliğin ne öz ne de görünüşü açısından tamamlanmamış olduğunu savunan bu materyalist eğilimler, insanı bütünsel ve gerçek varlık olarak algılama eğilimindedir. İnsanda özelleştirilen mutlak tin, mutlak ben, mutlak akıl vb. unsurların bilginin elde edilişi aşamasında kendiliğinden bir etkisinden söz etmemiz mümkün değildir. (Horkheimer 1934: 111) Buradan hareketle, bilimsel bir alanda gelişimin ve değişimin önündeki engelleri kaldırarak ve metafiziksel unsurları dışa iterek, bilimin sürekli ve kendini yenileyen bir etkinlik olmasına gayret eden materyalist eğilimlerin, idealist öğretilerin tıne dayalı ve çağları aşan tek düze soyutlamalarının yerine her döneme hitap eden ve

toplumun tüm yönlerini içine alan bir bilimsel tasarımı ortaya koyma çabaları açıkça görülebilmektedir. (Horkheimer 1936: 218)

İdealist öğretilere karşı Horkheimer tarafından geliştirilen bu materyalist yorum, geleneksel kuramda yer alan iki farklı alana ait görüşleri içermesinin yanında, materyalizmin özel açılımları olan empirizm ve pozitivizmle ilgili farklılıklar hakkında da bize ipuçları vermektedir. Öyle ki, materyalizme yakın anlayışlar olarak benimsenen empirist ve pozitivist bilim anlayışlarında, materyalizmin ruhuna aykırı bir biçimde, bilimsel açıdan idealizme benzer soyutlamaları ve yüceltmeleri görmemiz mümkündür. Bu nedenle Horkheimer tarafından eleştirilen materyalizmin aslında özelden bilimsel açıdan empirizm ve pozitivizme karşı geliştirilmiş olduğunu söylememiz yanlış olmayacaktır.

Bu duruma verilebilecek en güzel örnek; bilim ve felsefe ilişkisinde kendini göstermektedir. Zira bilim ve felsefenin birleştirilmesi gerektiğini ifade eden materyalist görüşü yanlış anlayan deneysel eleştiricilik ve pozitivizm, materyalizmin öngördüğünün aksine belli bir varlık alanına odaklanarak bu alana ait verileri, tüm diğer varlık alanlarına genelleme yoluna gitmişlerdir ki bu materyalizmin karşı olduğu bir tutumdan başka bir şey değildir. (Horkheimer 1933: 37-38) Felsefi konu alanları da dâhil olmak üzere, tüm varlığın fizik kanunlarına dayalı ve tek bir alan içerisinde sınırlı bir biçimde izahı, materyalizmin arzuladığı bir metot olamayacaktır. Doğa bilimleri tarafından tüm varlıklara uygulanmak istenen ve dış dünyada bulunan zorunlu nedensellik, bu haliyle dogmalardan farklı algılanmayacaktır. (Horkheimer 1933: 42) Dolayısıyla felsefe ve bilimin birleştirilmesi talebi kesinlikle gerçeklik alanlarından hareketle birinin diğerine indirgenmesi biçiminde bir tasarım değildir.

Bunun yanı sıra var olan şeylerin özü yerine dış dünyadaki görünüşlerine odaklanan pozitivist öğretilerin, duyumlara karşı duyduğu kabul edilemez güvenin daha çok idealist öğretilerin düşünceye verdikleri önemi akla getirmesi, materyalizmi empirizm ve pozitivizmden ayıran diğer bir husus olarak belirlemektedir. (Horkheimer 1933: 39-42) Bilimsel bir bilginin elde edilmesi aşamasında, empirist ve pozitivist düşünürlerce mutlaklaştırılan duyumlar, bu haliyle kesin bir bilgi kaynağı olarak, bilimsel hareketliliğin ve değişimin önünde bir engel teşkil etmektedir. Bilimin doğrudan ortaya koyduğu somut ürünlere dayalı bir etkinlik olarak algılanmasına yol açabilecek bu çaba, materyalist öğretilerce kabul edilebilecek bir unsur olsa da, kesinlikle mutlaklaştırılmaması gereken bir unsur ifade etmektedir. (Horkheimer 1933: 44)

Materyalizmin genel olarak bilimsel algılamadaki rolünü ve sayıltılarını kısaca özetleyerek, empirist ve pozitivist anlayışlarla aralarında oluşan küçük nüans farklarını bu şekilde ortaya koyan Horkheimer, daha sonra bilim tarihindeki önemlerine hitaben bu iki özel algılamının detaylı incelemesine soyunmuştur. Konunun asıl özünü pozitivist gelenek oluştursa da öncesinde empirist eğilimlerle

ilgili kısa tespitlere de yer veren düşünür, bu şekilde tarihsel açıdan bütünsel bir bilim serimlemesi yapmayı hedeflemiştir.

Bu bağlamda, Horkheimer tarafından empirist düşünürlerle ilgili yapmış olduğu en genel tespit; bu düşünürlerin rasyonalist felsefe geleneğine karşı olmalarına rağmen bilimsel anlamda ilkece rasyonalistlerle aynı kabulü paylaşmalarıdır. (Horkheimer 1934: 88) Bu kabul, daha önce de kısmen değinildiği gibi bilimsel alanda bilginin elde edilmesinde kullanılan kaynakların yüceltilmesi ile ilgilidir. Rasyonalizmde bilimsel alanda yüceltilen aklın yerini empiristlerde duyular ve somut olgular almıştır. Empiristler tarafından duyusal malzemelere dayalı olarak sadece soyutlamalar yoluyla elde edilen hakikatler, rasyonalistlerde doğuştan a priori şekilde zihinde bulunmaktadır. (Horkheimer 1934: 88-89) Hakikatlerin elde edilmesindeki bu farklı kaynaklara rağmen her iki anlayışın nihai noktada bu kaynaklara duydukları mutlak güven, asıl olan bir bilimsel çalışma içerisinde nelere ihtiyaç duyulduğunu ve nerelerde yanlışlık yapıldığını bizlere göstermesi adına son derece önemlidir.

Empiristler tarafından mutlaklaştırılan duyular beraberinde daha özel eleştirilerin kapısını da aralamaktadır. Nitekim duyulara tam bir güvenin bulunduğu bu anlayışla beraber hem bilginin elde edildiği alana hem de bu bilgiyi elde eden özneye dolaylı olarak bir sınır çizilmiştir. Bilginin elde edilmesinde çizilen empirik sınırla birlikte tüm gerçeklik alanının somut olgular alanı olması zorunlu hale gelmiştir. Bilim, olguları düzenleyen bir aygıt olarak, sadece var olanla ve onun gelecekte değişebilir suretleriyle ilgilenmeye mecbur edilmiş ve bu açıdan tüm varlık alanının olgusal zeminde tek bir çatı altında tutulması bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. (Horkheimer 1937: 299-301) Bu bağlamda empirizme göre verili olamayan tekil olguların veya onların bağıntılarının ardında yatan bir nesneden ya da bir gerçeklikten söz etmemiz mümkün olmadığından, bu alanın dışındaki her şey mecburen olgusal zemine indirgenmeye çalışılmıştır. Böylelikle aslında bilimsel olarak hakikatleri elde etmek için kurgulanan duyusal alan, var olan her şeyi karşılayamadığından, zamanla çarpıtılmış bir hayalet dönüşmüştür ve empiristler bu yanlışlığın ortaya çıkmasında oldukça etkili olmuşlardır. (Horkheimer 1937: 308)

Gerçeklik alanını bu şekilde somut olgularla sınırlayan empiristler için bu olguları ele alan öznenin de tarafsız ve nesnel olması gerekmektedir. Hatta özne bilimsel açıdan incelenebilir bir nesne olarak dahi ele alınabilmektedir. Öznenin bu şekilde tanımlanması onun her türden var oluştan arındırılması anlamına gelmektedir ki hakikatlerimizin güvenilirliği açısından bu durum geçerli olan tek yol gibi görünmektedir. (Horkheimer 1937: 308) Oysa bilimi özne ekseninde böylesi bir dar alana hapsetme, insanın var oluşunu belli açılardan görmemezlikten gelmek demektir. Zira Horkheimer'a göre insan empiristlerin iddia ettiği gibi yalıtılmış bir biçimde ve tek yönlü olarak nesnelere ele alan bir varlık değildir. İnsan, bilginin elde edilmesinde mevcut birçok özelliği ile bütünsel bir varlıktır ve diyalektik süreç içerisinde sürekli değişen şartlara göre kendini yenileyebilmektedir. İnsanın bu

şekilde tek düze yalıtılmış bir nesne olarak algılanması bilimsellik kaygısından değil; özellikle burjuva düzenine entegre edilmeye çalışılan bir yapıya büründürülmesi ile ilgilidir. (Horkheimer 1934: 115-117)

Sonuç

Horkheimer'in mevcut bilim tasarımına ilişkin değerlendirmelerde ortaya koyduğu tüm eleştirilerin sadece pozitivizm eksenli olmadığı, bunun yanı sıra pozitivizme kaynaklık etmesi bakımından rasyonalizm, materyalizm ve empirizm gibi anlayışları da içerdiği gözlemlenmektedir. Bu eleştirilerin pozitivizm eleştirilerinin gölgesinde kalamayacak kadar derin oluşu, hem pozitivizm eleştirilerini tamamlayıcı hem de bilim felsefesinde tartışılan birçok konuyu kapsayıcı mahiyettedir.

Özellikle rasyonalist geleneklere özgü bir biçimde, pozitivist geleneğin duyumsanabilen alanı yüceleştirmesi yönündeki yaklaşımların, her iki anlayış için ortak bir yön olarak vurgulandığı Horkheimer'da bilimin ideolojik bir bakış açısına dönüşmesinde duyumlara ilişkin bu aşkın bakış açısının da ciddi bir etkisi olduğu görülmektedir. Yine Descartes'ten beri öznenin mutlak var oluş koşulları içerisinde şekillenen modern bilim algısına atfen, bugün birçok sosyal bilim için hakikatleri araştırılan bir gerçeklik biçimine dönüşen öznenin anlaşılabilmesinde yaşanan sıkıntıların temelinde de rasyonalist düşünürlerin etkisi olduğunu görmek mümkündür. Bu bağlamda, pozitivizmin mutlak olarak somutlaştırılmayan insanın varlığına ilişkin kendi bilimsel açmazında bulunan rasyonalizm etkileri, modern bilimin kuruluş aşamasından beri var olan sorunların temel kaynağı olarak nitelendirilirken, aynı perspektiften bakıldığında, bilimin nesnel ve evrensel olma iddiaları için toplumsal yönünün göz ardı edildiği gerçeğini gün yüzüne çıkarmaktadır.

Materyalist ve empirist gelenekler söz konusu olduğunda ise rasyonalizmden ziyade pozitivist anlayışlara fikri zemin olarak daha yakın durulmasının başlangıçta anlaşılabilir olsa da temel tezleri bakımından fazlaca bir önemi olmadığını vurgulandığı Horkheimer'da, bilim eleştirileri açısından aynı hataların tekrarlandığının ısrarla vurgulandığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda materyalist öğretilerin özellikle diyalektik süreci önceleyen yaklaşımları sonucu idealist anlayışlardan uzaklaşmış gibi görünmesine rağmen empirist ve pozitivist anlayışlar tarafından algılanma biçiminde yeni sorunlar doğurduğu düşünülmektedir. Diyalektik empirizm ve pozitivizm tarafından somut alana hapsedilmiş bir gerçeklik alanını açıklamak için kullanılmış olsa da bilimin sınırlarının daraltılmasına neden olacak bilimsel tartışmalarının önünü açmaktan başka bir şeye yaramamıştır. Özellikle bilim ve felsefe arasında hakikate ulaşma adına geçtiğimiz yüzyılın son çeyreğine kadar yaşanan temel tartışmaların kaynağının da bu yanlış diyalektik algının bulunduğunu söyleyebiliriz. Empirizm anlayışında duyumlara duyulan aşırı güvenin sonraki dönemlerde pozitivist düşünürler tarafından güncellenerek tüm gerçeklik alanına uygulanmaya çalışılan

bir metodolojinin kurgusunda yer alması, bilim insanlarını gerçeklik yerine daha çok bu gerçekliğe ait bilginin elde edilmiş biçimine yönlendirmiş ve bu durum bilimsel araştırmalarda ciddi hedef kaymaları ile noktalanmıştır.

Kısacası modern bir bilim algısını geleneksel anlayış şeklinde bir çatı altında toplamaya çalışan Horkheimer'ın topyekûn bu anlayışın karşısında ortaya koyduğu Eleştirel Kuram için asıl muhatabın fikri anlamda pozitivism olduğu doğru ise de pozitivism kaynaklık etmesi bakımından özellikle rasyonalizm, materyalizm ve empirizm gibi temel anlayışların da derin bir incelemesi mevcuttur. Bu anlayışların arasında bir bütünün parçalarıymış gibi sistematik bir bağ olduğu kanaatinin hâsıl olduğu düşünürümüzün açıklamalarında modern bilimin eleştirilmesinde kullanılacak veya modern bilimi eleştiren kimi düşünürlerle benzeşen ortak yönleri bulabileceğimiz engin bir fikri malzemenin varlığından rahatça söz edilebilir.

KAYNAKÇA

- CEVİZCİ**, Ahmet, Felsefe Tarihi, (1. Baskı), Say Yayınları, İstanbul 2009
- HEGEL**, George W. F., Hukuk Felsefesinin Prensipleri, (1820), (Çev. Cenap Karakaya), Sosyal Yayınlar, İstanbul 1991
- HEGEL**, George W. F., Tinin Görüngübilimi, (1807), (Çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınları, İstanbul 1986
- HELD**, David, "Horkheimer'in Eleştirel Kuram Çözümlemesi: Epistemoloji ve Yöntem", (Ed. H. Emre Bağce), (çev. Kahraman Bozkurt- H. Emre Bağce), (1980), Frankfurt Okulu, (ss. 191-221), Doğubatu Yayınları, Ankara 2013
- HORKHEİMER**, Max, Akıl Tutulması, (1947), (Çev. Orhan Koçak), Metis Yayınları, İstanbul 2013
- HORKHEİMER**, Max, "Geleneksel ve Eleştirel Kuram", (Ed. ve Çev. Mustafa Tüzel), (1934), Geleneksel ve Eleştirel Kuram, (ss. 339-389), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012
- HORKHEİMER**, Max, "Hakikat Sorunu Üzerine", (Ed. ve Çev. Mustafa Tüzel), (1935), Geleneksel ve Eleştirel Kuram, (ss. 167-211), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012
- HORKHEİMER**, Max, "Materyalizm ve Metafizik", (Ed. ve Çev. Mustafa Tüzel), (1933), Geleneksel ve Eleştirel Kuram, (ss. 16-49), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012
- HORKHEİMER**, Max, "Metafiziğe En Son Saldırı", (Ed. ve Çev. Mustafa Tüzel), (1937), Geleneksel ve Eleştirel Kuram, (ss. 289-338), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012
- HORKHEİMER**, Max, "Otorite ve Aile", (Ed. ve Çev. Mustafa Tüzel), (1936), Geleneksel ve Eleştirel Kuram, (ss. 215-288), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012
- JAY**, Martin, Diyalektik İmgelem Frankfurt Okulu ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Tarihi 1923-1950, (1973), (Çev. Ünsal Oskay), Ara Yayıncılık, Basım Yeri ve Tarihi Yok
- SÖNMEZ**, Veysel, Bilim Felsefesi, (1. Baskı), Anı Yayıncılık, Ankara 2008